

6. Делеган І.В., Делеган І.І. Свиня дика в антропогенному ландшафті// Вісник Луган. держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 2002, № 1. – С. 198-201.
7. Делеган І. Лісова зоологія. Безхребетні. – Львів: Поллі. 2003. – 473 с.
8. Делеган І.В. Біологія лісових птахів і звірів. – Львів: Поллі, 2005. – 600 с.
9. Зайцев А.Г., Брусова З.А., Поляков К.С. Звероводство. – К.: Урожай, 1984. – 120 с.
10. Kolar Z. Metody chovu v intensivnich chovech jelenovitych// Myslivost. Strsz myslivosti. Rocnik 48 (78). № 5, 2000. – S. 14-15.
11. Pintir J. Intensivni chovy elenovitych v Ceske republice// Myslivost. Strsz myslivosti. Rocnik 48. № 1, 2000. – S. 4-6.

УДК 630*15;630*907.13

Ст. наук. співроб. М.С. Гунчак, канд. с.-г. наук – Український НДІзірліс ім. П.С. Пастернака; пошукувач М.М. Лушак – НЛТУ України

БІОЛОГІЧНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕДМЕДЯ БУРОГО (*URSUS ARCTOS* LINNAEUS, 1758) В КАРПАТАХ

Охарактеризовано особливості розмноження, річний цикл життя, живлення та окремі аспекти етології ведмеда бурого у Карпатах.

Ключові слова: ведмідь бурий (*Ursus arctos*), живлення, хижацтво, поведінка.

Senior research worker M.S. Hunchk – Ukrainian NDIzirlis the name P.S. Pasternaka; пошукувач М.М. Luschak – NUFWT of Ukraine

Biological and ecological features of bear of brown (*Ursus arctos* Linnaeus, 1758) in Carpathians

Reproduction, annual cycles of life, food and preying on others, mind, and other behaviour aspects for brown bear in Carpathians are considered.

Keywords: brown bear (*Ursus arctos*), food, preying, behaviour.

Родина Ведмежі (*Ursidae* Fischer, 1817) в наш час представлена 7 видами, ведмідь бурий серед них найпоширеніший. Ще недавно цей могутній хижак був звичайним звіром суцільних лісових масивів на значній частині території країни. Навіть у першій половині XIX ст. ведмеді ще водились у лісових хащах Полісся. Тепер ведмідь залишився тільки в західній частині країни – у гірських місцевостях карпатських лісів. За останні десятиліття в лісах Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей чисельність ведмеда бурого помітно зменшилась.

Велика ведмежа голова сидить на короткій м'язистій шиї, і ніби переходить в масивний бочкоподібний тулуб. хвіст короткий, на стопохідних лапах п'ять пальців з міцними довжиною 6-12 см кігтями, що не втягуються. Висота в холці 70-130 см, жива маса дорослих особин може сягати 600 кг. Забарвлення дуже мінливе: від світло-кремового до чорного. Для ведмежат характерний білий "нашийник", що іноді може зберігатися і в дорослих особин. Череп у ведмеда великий, масивний, з сильно розвинутими гребенями і виличними дугами, у самиці дещо менший і більш заокруглений. Кістки черепа масивні з чітко вираженими гребенями – середнім і потиличним.

Мета цієї роботи – з'ясувати основні біологічні та екологічні особливості ведмеда в умовах Українських Карпат. Дослідження проводилися загальноприйнятими методами на теренах Карпатської лісомисливської області.

Аналіз літературних джерел свідчить, що органометричні показники бурого ведмеда вивчені недостатньо [1-9]. У доступних джерелах складно віднайти дані, що характеризують морфологічні ознаки (довжина тіла, висота в холці тощо) виду в різних частинах ареалу, їх мінливість за віковими групами або їх зіставлення між собою. Зважаючи на це при характеристиці морфологічних особливостей ведмеда з різних частин ареалу в літературі, здебільшого подаються виміри шкур [1, 2, 5-9]. Прикладом можуть служити дані, наведені в табл. 1.

Табл. 1. Розміри шкур ведмеда бурого з різних географічних областей

Географічна область	К-сть виміряних шкур, шт.	Середні та крайні значення площі шкур, м ²
Північ Європейської частини Росії	57	(1,00-2,50)
Кавказ	5	(1,09-1,78)
Західний Сибір	5	(1,10-2,16)
Тянь-Шань	3	(1,13-1,39)
Східний Сибір	9	(1,17-2,92)
Тибет	22	(1,05-1,95)
Примор'я	5	(1,22-1,77)
Камчатка і західне узбережжя Охотського моря	4	(1,17-4,69)
Карпати	7	(1,46-3,18)

Як видно з табл. 1, площа шкури ведмеда бурого істотно залежить від географічної області. Найменшу площу – 1,27 м² – мають шкури у ведмедів кавказької, а найбільшу – 2,60 м² – камчатської популяції. Площа шкури ведмеда карпатської популяції становить 2,32 м², тобто вона в 1,8 раза більша, ніж у кавказької і на 10,8 % менша від камчатської популяції. Значною мінливістю характеризується площа шкури ведмеда і в межах окремих географічних областей. Так, у камчатських ведмедів максимальне значення площі шкури в 4 рази перевищує мінімальну величину. Друге місце за цим показником посідає популяція, що поширена на півночі європейської частини Росії (2,5), а третє – західносибірська (2,0). Найменша мінливість площі шкур у тянь-шанської (1,2), приморської (1,5) та кавказької популяцій (1,6). У карпатської популяції максимальне значення площі шкури в 1,4 раза перевищує мінімальну величину цього показника.

Зазначимо, що за шкурами важко судити про вік і стать здобутих тварин. Тому за показниками без зазначення статі і віку можна скласти тільки загальне уявлення про вид, а не судити про його ріст і розвиток чи зміну органометричних і краніометричних показників за постнатальний період онтогенезу.

Розмноження і річний цикл життя. За даними різних авторів [1-9], стосовно окремих частин ареалу гін у бурого ведмеда реєструється з другої половини травня – в червні. У Карпатах ми спостерігали скупчення ведмедів, що є свідченням про гін, з 3 по 20 червня. Окремі дослідники зазначають, що під час гону між самцями відбуваються жорстокі бійки [1, 9]. В Карпатах сутичок між ведмедями ми не зареєстрували. Анкетні дослідження, шляхом опитування досвідчених мисливців, єгерів та лісівників, дали такі ж самі результати.

Відомо, що ведмеді живуть 30-40 років. Статевої зрілості самиця досягає на третьому році життя. Ведмежата народжуються в січні-лютому, у лігвищі (барлогу). Маса народженого маляти становить 500-900 г. Самиця приводить малят один раз в 2-3 роки. У приплоді буває 1-3 малят. Поміж дев'яти ведмедниць, які ми зустріли в літній період на теренах Івано-Франківської області, дві самиці були з одним, три – з двома, а чотири – з трьома ведмежатами.

Зиму ведмідь проводить у факультативній сплячці в барлогу, який у вигляді просторої, неглибокої ями влаштовує під корінням вивернутого дерева, під поваленим стовбуром або під великим каменем чи просто в густій смеречині. У такому барлогу, у м'яку підстилку з сухого листя, моху або трави, в кінці листопада ведмідь залягає у зимовий сон, і тут його заносить снігом. Тривалість сну – 75-140 діб, від часу випадання снігу до березня – квітня, залежно від вгодованості й погодних умов. Про присутність його свідчить тільки невелика проталина у сніговому покриві, що утворилася внаслідок дихання звіра.

Серед 17 обстежених барлогів 11 було розміщено на південних схилах, 4 – на південно-західних і 2 – на південно-східних схилах. За спостереженнями окремих авторів, середній смузі Росії ведмеді ідуть в барліг завжди на північ, а залягають в ньому головою на південь [6, 7]. Тобто вхід до барлогу орієнтований на південь [5, 7]. При заляганні до барлогу ведмідь вдається до різних хитрощів: заплутує сліди, проходячи по чагарниках, густому молодняку, буреломах, камінням, дорогах, по повалених деревах; часто повертається у зворотному напрямку, а потім скаче в бік і знову іде в напрямку барлоги. Дорослі самці і вагітні самиці залягають в лігвище завжди наодинці. Ялові самиці залягають переважно з прибулими, рідше – з дворічками. Випадки залягання вагітних самиць з молодняком обох вікових груп дуже рідкісні. Барлоги в Карпатах являють собою добре влаштовані ложа, по боках яких знаходяться ніби "валки" заввишки 0,7-1,0 м, а середина вистелена гілками ялиці і добре втрамбованим поміж ними мохом. Матеріал для валків – гілля смереки, ялиці, паго-ни чорниці і тільки в одному барлогу ми знайшли стеблини іван-чаю та звіробою. У житті ведмеда можна виділити чотири річних періоди. Перший, коли ведмідь виходить з барлоги. У цей час він виснажений, через що у пошуках поживи віддаляється від лігвища на десятки кілометрів. На відпочинок залягає у своєрідних місцях, відпочивши, продовжує шукати поживу на прогалинах, де розтанув сніг, у старих ягідниках тощо. Упродовж цього періоду ведмеді активні як вдень, так і вночі. Другий період настає тоді, коли з'являється молода трава, ведмідь може вдосталь нею живитися, третій – ведмідь жиріє, готуючись до зими. Четвертий – зимовий сон у барлогу.

Живлення та хижацтво ведмеда. Ведмідь бурий всеїдний, проте головне місце в його раціоні посідає рослинна їжа: трава, листя, кореневища, насіння, плоди, ягоди, горіхи тощо. Тваринна їжа також різноманітна: комахи, їх яйця та личинки, птахи та їх яйця, ссавці – від гризунів до великих ссавців, падло, риба тощо. Ранньою весною при появі проталин на південних схилах, де сніг сходить раніше, ведмідь починає поїдати рослини і поступово переходить на живлення багаторічними осоками, пухівкою, чорницею, ожи-

ною та ін. У кінці літа – на початку осені в Карпатах ведмідь віддає перевагу ягодам малини, чорниці, ожини, горобини, крушини, а в урожайні роки – горішкам бука, жолудям дуба, насінням інших деревних і чагарникових порід та різноманітним трав'яним рослинам. Раціон ведмеда дуже різноманітний, включає десятки видів рослин і тварин. До прикладу, на Кавказі понад 66 видів, на півночі Європейської частини Росії – 25 видів; в Середній Азії – 60 видів, у Східному Сибіру і на Камчатці – 30 видів, в Примор'ї більше 50 видів, і в Карпатах – 56 видів [1, 2, 5-9].

Способи добування ведмедем тваринної їжі примітивні й одноманітні. Великих копитних (оленів, сарн, свиней диких) він старається догнати, хоча такі спроби рідко бувають успішними, оскільки ведмідь бігає значно повільніше, ніж ратичні звірі. Жертвами ведмедів стають здебільшого молоді поросята. Часто ведмеді безшумно підкрадаються до потенційної жертви і зненацька нападають. Бувають випадки, коли ведмідь, вибравши зручне місце на дереві чи камені, підстерігає жертву на переході, стрибає на неї, ламає хребет, добиває потім. До прикладу, в Берегометському лісомисливському господарстві восени 1999 року ведмідь заліз на дерево і дочекався на переході зубра, стрибнув йому на спину, переламав хребет і добив жертву (маса зубра близько 600 кг). Відтягнув здобич за 50-60 м у смерековий молодняк і живився нею упродовж майже двох тижнів, поки єгері не знайшли половину туші. Потурбований єгерями ведмідь тиждень не навідувався до залишків туші, а заспокоївшись – доїв. Цікаво, що біля падла, поруч зі слідами ведмеда, були виявлені сліди трьох вовків, які, ймовірно, також приєдналися до ведмежого столу. Спостереженнями встановлено, що в Карпатах ведмідь, здобувши жертву, відтягує її в інше місце, накриває гілками чи іншими підручними матеріалами і йде собі геть. До здобичі повертається зазвичай тоді, коли вона вже трохи притухне, рідше споживає здобич одразу ж на місці добування. У літературі описані випадки, коли ведмідь вбивши людину, також закривав її хмизом і залишав [1].

Виняткову винахідливість ведмедів описує у своїх спогадах Михайло Ревакович з с. Волосянки Сколівського району, знаний на початку минулого століття у всій Європі мисливець (Цит. мовою оригіналу за газетою "Сколівські Бескиди" № 3-4 (26-27), 1977 р. с.3-5.): "Барон Ріхард Гредель захотів убити ведмеда, тому лісничий в Тухлі Мартин Бервід казав збудувати в лісі недалеко лісничівки на смереках таке ловецьке гніздо і кільканадцять кроків від тих смerek клав стерву і за якийсь недовгий час знадівся там ведмідь і приходив правильно на корм. Бервід повідомив про се барона, барон приїхав, виліз з Бервідом на то гніздо і як ведмідь надійшов барон стрілив в нього і на 40 кроків ведмідь ще відбіг і упав мертвий. У Рожанці в потоці Рожаничка було збудоване таке гніздо на смереках на краю зрубів лісного. Але тому що воно від вітру разом з смереками хиталося, не хотіли пани вилазити на нього. Потім місто на смереках збудували аж два на землі, одну під Притічками, там де потік Розтока сходиться з потоком Багникуватий. Оно було вкопане до більшої половини в горб, на котрім стоїть ловецька хата. Збудовано було з товстих брусів, стрільниця була спрямована на малий зарінок, де клали стерву. Запасове м'ясо вішали на вільху, що мала 6 метрів гладкого пня, але ведмідь невдоволений 8 чи 10 кілями, виліз на вільху, що дуже було слідно на

корі медвежих пазурів, поскидав завішене на ній м'ясо і вже без ваги поїв то нараз. Управитель і побережники поховали м'ясо на стрих ловецької хати, але ведмідь звітрив м'ясо і там. Горі углом хати підліз аж до повали стриху, відірвав дві дошки у щиті даху, туди дістався на під і всі кусні конини поскидав із поду на землю, частину з'їв на місці, а решту поносив у густу культуру на ялині, що на снігу було добре слідно і там докінчив свій бал. Лісники вдумали ще один спосіб ховання м'яса. На зарінку коло вадаски і коло згаданої вище вільхи закопали в землю телефонний стовп так гладкий, щоби ведмідь не міг по нім вилізти. В горішнім кінці того стовпа набиті були цвяхи. По драбині, котру ховали в лісі, вилазив один з побережників під верх того стовпа, а другий побережник, приладивши відповідний кусень м'яса, щоби можна було на цвях повісити, подавав тому що був на драбині. В той спосіб обвішували м'ясом вершок стовпа. Щодня перед вечером приходив побережник і маленькими вилками, набитими на довгий оскіл скидував одну порцію, а оскіл прятал у смерічках. Ведмідь через дві ночі обходився невеликою часткою м'яса, але третьої ночі не поперестав на так малій частині. Чи пробував лізти на стовп ніхто не знає, але ужив іншого способу щоби добути м'яса. Почав 60 см над землею доколя обгризати стовп, аж доки стовп не похилився на другий бік, ведмідь лабами поважив, а стовп відломився до решти і ведмідь таки виграв".

Хижацтво у ведмеда проявляється в окремі роки по-різному. Якщо ведмідь має вдосталь рослинних кормів, він рідше вдається до хижацтва. Інакше кажучи розміри хижацтва ведмеда перебувають у прямій залежності від наявності рослинних кормів. Особливо чітко хижацькі нахили проявляються у "блюкаючого" ведмеда, котрий з певних причин не впадає у зимовий сон. Така особина веде хижацький спосіб життя упродовж усього року і є небезпечною як для тваринного світу, так і для людини. Це – ведмеді, які за літо та осінь не накопичують вдосталь жиру і не залягають в барліг на зиму, або ті, що вже декілька років бродять і упродовж цілого року полюють на диких та свійських тварин і навіть на людей. У Карпатах часто серед людей можна почути, що коли ведмідь спробував людського м'яса, то він буде старатися ще раз ним поласувати. Великі сильні "блюкаючі" особини можуть навіть взимку вишукувати барлоги, щоб вбити і з'їсти свого сонного родича.

Окремі аспекти поведінки ведмеда. Бурого ведмеда вважають невибагливим до середовища перебування. Він однаково добре почуває себе на морських узбережжях, в тундрі, тайзі, лісостепу, в степу, в скелястих малолісних і пустинних горах, доходить до межі вічних снігів. Веде переважно осілий спосіб життя. Зайнявши певну територію, він регулярно обходить її за спеціальними маршрутами. Межі території позначає шляхом здирання кігтями кори на стовбурах дерев, охороняє її від інших ведмедів. У неврожайні роки свою територію може залишати і в пошуках їжі мігрувати за сотні кілометрів. Міграції починаються, здебільшого, в кінці літа, оскільки звірі добре відчують, що восени не буде ні ягід, ні горіхів чи горішків, ні жолудів [5, 6]. Індивідуальна територія ведмеда у різних частинах ареалу істотно відрізняється за площею. Так, у багатих кормами змішаних лісах площа індивідуальної території становить близько 8-10 км², на півночі Європи – 20-25 км², у

гірських місцевостях від 6-8 до 15-20 км², залежно від кормових властивостей угідь [6, 7]. У Карпатах площу індивідуальної території ведмеда визначити дуже важко. У Румунії вони не перевищують 6-8 км², а в Українських Карпатах становить – 8-15 км² [2]. За нашими спостереженнями, у мисливському господарстві "Зубровиця" площа індивідуальної ділянки трьох ведмедів становила 5-8 км², а в Берегометському лісомисливському господарстві – у двох ведмедів – 8-15 км², тоді як у Сколівському мисливському господарстві – одного ведмеда – до 20 км². Ведмідь добре плаває, лазить по деревах, а на скелі забирається, як акробат. Слух і відчуття у ведмеда дуже розвинені, але зір слабкий, ведмідь короткозорий, особливо важко йому бачити здалеку нерухомі предмети. Людину ведмідь, при зустрічному вітрі, відчуває за 300-400 метрів. Він дуже кмітливий і серед звірів вважається дуже розумним. У цирку, наприклад, ведмеда вчать робити навіть непосильні людині різноманітні трюки. Дуже хитро поводить себе ведмідь при переслідуванні, про що знають досвідчені "ведмежатники". До різноманітних хитрощів вдається ведмідь, щоб вкрасти з пасіки вулик, з мисливського будиночка продукти, у рибалок рибу, щоб вполювати великого звіра тощо. У звичайних випадках, при зустрічі з людиною, ведмідь тікає. Може лякатися пострілу, свисту чи навіть різкого крику. Інколи від раптового пострілу, свисту чи крику може захворіти "ведмежою хворобою" – проносом: починає тікати і виділяти рідкі екскременти. Якщо по ведмедю вистрілити і не поранити, він декілька разів може ревнути від страху й тікати. Поранений ведмідь реве сильно і довго, він дуже небезпечний і може напасти на стрільця. Дуже небезпечна ведмедиця з малюками. Захищаючи своє потомство, вона нападає миттєво і валить ворога з ніг страшним ударом передньої лапи. До прикладу, в 1972 р. лісник Солотвинського лісокомбінату випадково зустрівся з ведмедицею і двома ведмежатами, що поїдали впольовану сарну. Для лісника зустріч виявилася трагічною, від ран нанесених ведмедицею, він невдовзі помер.

У зв'язку зі зменшенням чисельності ведмеда бурого в Карпатах до Національної комісії з питань Червоної книги України внесено пропозицію і дано наукове обґрунтування необхідності внесення цього виду до Червоної книги України [3]. Зараз його чисельність не перевищує 300 особин, а за нашими розрахунками, оптимальна чисельність ведмеда у Карпатах повинна становити 500-600 особин. Для досягнення оптимальної щільності популяції необхідно забезпечити дійову охорону ведмеда від браконьєрства. Експлуатація на сучасному етапі недопустима, за винятком вилучення з популяції "блукуючих" особин.

Література

1. Верещагин Н.К. Бурый медведь// Крупные хищники и копытные звери. – М.: Лесн. пром-сть. – 1978. – С. 50-69.
2. Гунчак М.С. Бурый ведмідь у Карпатах// Лісовий і мисливський журнал. – 1999. № 5. – С. 25.
3. Делеган І.В., Делеган І.І. Обґрунтування необхідності занесення ведмеда бурого (*Ursus arctos*) до Червоної книги України// Novitates Theriologicae. – 2001. – Pars 4. – С. 53-56.
4. Делеган І.В., Делеган І.І., Делеган І.І. Біологія лісових птахів і звірів. – Львів, "Поллі", 2005. – 600 с.

5. Кудактин А. Бурый медведь Западного Кавказа// Охота и охотничье хозяйство. – М., 1975, № 12. – С. 16-17.
6. Кучеренко С.П. Хищные звери леса. – М.: Агропромиздат, 1988. – С. 16-35.
7. Милицкий В., Федичкин П. Бурый медведь в Башкирии// Охота и охотничье хозяйство. – М., 1974, № 6. – 19 с.
8. Строганов С.У. Звери Сибири. – М.-Л.: Изд-во АН СРСР. – 1962. – С. 83-133.
9. Тавровский В.А., Егоров О.В., Кривошесв В.Г., Попов М.В., Лабутич Ю.В. Млекопитающие Якутии. – М.: Изд-во "Наука". – 1971. – С. 416-431.

УДК 630*905.2

*Викл. Н.С. Дворяшина, канд. екон. наук –
Європейський університет, м. Київ*

АКТУАЛЬНІ ПІДХОДИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАСНІСНОГО СТАТУСУ НА ЛІСОВІ РЕСУРСИ

Наведено актуальні проблеми лісового господарства в Україні. Подано нові аспекти реструктуризації та приватизації лісової промисловості. Розкриваються питання реформування відносин власності у процесі використання і відтворення лісових ресурсів з метою підвищення ефективності, розвитку малих форм господарювання, створення холдингових компаній і перетворення їх у фінансово-промислові групи.

Ключові слова: приватизація лісової промисловості, використання і відтворення лісових ресурсів.

Teacher N.S. Dvoriashyna – European University, Kyiv

The actuality ways of reorganizations owners status on forest resources

The approaches of state management concerning overcome of hard situation in forester of Ukraine have been considered in the partied. New aspects in restructuresation of branch, privatization of forest manufacture, the part of forest fund land and forest sources and relevant improvement of forest management systems. Also mentioned that realization specified issues would support reconstruction of manufacturing structures of the branch, its transformation into different forms of economy, sanction of forest enterprises, increasing of efficiency of forest sourest use, their protection and recreation.

Keywords: privatization of forest manufacture, sanction of forest enterprises.

Стратегічна мета державної політики в сфері лісового господарства – забезпечення збалансованого використання, оптимального відтворення, і охорони лісових ресурсів як важливої складової економіки та екологічної безпеки країни. Серед пріоритетних завдань, спрямованих на досягнення мети, важливе місце займає проблема реформування лісового сектора та на основі різних форм власності на ліси відродження багатуукладної ефективної системи господарювання. Економіко-правові засоби, які були плані раніше, залишилися нереалізованими, що негативно відбилося на стані лісів та ефективності їх використання [1, с. 176].

У теоретико-методологічному розумінні власність на ліси (землі лісового фонду і лісові ресурси) є складною категорією, яка акумулює в собі економічні, соціальні, екологічні і правові аспекти. Власність на ліси – це система відносин між людьми в процесі лісогосподарського виробництва, розподілу лісового фонду між різними господарсько-організаційними структурами та право присвоєння ренти, що утворюється в результаті лісокористування. Економічні аспекти відносин власності розкривають сутність її складових,